

Hermeneutičko - etički pristup djelu „Skafander i leptir“ Jean-Dominique Baubyja

Lukač, Suzana

Undergraduate thesis / Završni rad

2018

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:326461>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-02-07**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

zir.nsk.hr

DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJI

Sveučilište u Zadru

Odjel za filozofiju

Preddiplomski sveučilišni studij filozofije (dvopredmetni)

Suzana Lukač

Hermeneutičko – etički pristup djelu „Skafander i leptir“ Jean-Dominique Baubyja

Završni rad

Zadar, 2018.

Sveučilište u Zadru
Odjel za filozofiju
Preddiplomski sveučilišni studij filozofije (dvopredmetni)

Hermeneutičko – etički pristup djelu „Skafander i leptir“ Jean-
Dominique Bauby

Završni rad

Student/ica:
Suzana Lukač

Mentor/ica:
Redovna prof. Iris Tićac

Zadar, 2018.

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Suzana Lukač**, ovime izjavljujem da je moj **završni** rad pod naslovom **Hermeneutičko- etički pristup djelu "Skafander i leptir" Jean – Dominique Baubya** rezultat mojega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mojega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mojega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 1. listopada 2018.

Hermeneutičko – etički pristup djelu :“ Skafander i leptir“ Jean- Dominique Baubyja

Hermeneuticaly- etics approach to work „Scafander and butterfly“ Jean – Dominique Bauby

Mentorica: Redovna profesorica Iris Tićac

Sveučilište u Zadru

Odjel za filozofiju

Preddiplomski dvopredmetni studij

Sadržaj:

Uvod.....	1
1. „Skafander i leptir“ u svjetlu Jaspersove filozofije egzistencije.....	2
2. Hermeneutički pristup djelu „Skafander i leptir“.....	5
3. Etički pristup djelu „Skafander i leptir“.....	10
Zaključak.....	15

Popis literatura

Primarna literatura

Sekundarna literatura

Sažetak

Svrha je ovog rada analizirati djelo Jean-Dominique Baubyja, francuskog novinara, urednika modnog časopisa „Elle“, kojemu je nakon kardiovaskularnog napada i buđenja iz stanja kome, dijagnosticirano stanje danas u medicini poznato kao „locked-in sindrom“. Ovo djelo predstavlja važan doprinos medicinskoj etici i bioetici općenito, jer donosi uvid u Baubyjevo iskustvo „s granice života“.

Budući da je riječ o iskustvu „s granice života“ smatrali smo opravdanim izložiti u prvom dijelu pristup Baubyjevom djelu „Skafander i leptir“ iz perspektive filozofije egzistencije, preciznije rečeno, iz filozofije egzistencije Karla Jaspersa. Heremenutiku ovdje shvaćamo kao onu kojoj je navlastita zadaća dovesti do govora personalno iskustvo. Etički pristup uvodimo kao nadopunu hermeneutičkog pristupa kako bi ukazali na pretpostavke etičkog „odnos spram drugog“, čak i „s one strane onog što bi na njemu bilo za razumjeti“.

Ključne riječi: Jean-Dominique Bauby, „locked-in sindrom“, „granične situacije“, hermeneutičko-etički pristup

Summary:

Purpose of this work is to show the work of Jean- Dominique Bauby, french maker of newspaper, editor of modern newspaper „Elle“, to which is after cardio vascular heart atac and wakening after beeing in condition of coma diagnosticized locked – in sindrom. This work is very important work in medicine etic and bioetics generali because it brings inside Bauby's condition from „life border“.

Because of a situation from „life border“ we find it to declare justified in first part piece of Bauby's book „Scafander and Butterfly“ from the perspective of philosophy of egzistency, precisely told, from the philosophy of Carl Jaspers. We find here Hermeneutic itself that is a condition individualy from the „border of life“. Hermeneutic we understand here to bring a individual experience. Etical approach that we put for jus to be part of Hermeneutical approach is to see that in etical prepositions from a „relation from other“ even „the way tht is on the side of which is put on him to understand“.

Key words: Jean – Dominique Bauby, „locked-in syndrom“, „border situations“, hermeneuticaly- etic approach

Uvod

Francuski novinar, urednik francuskog izdanja modnog časopisa „Elle“ Jean Dominique Bauby nakon kardiovaskularnog napada koji je uzrokovao oštećenje moždanog debla, zapao je u komu. Nakon što se probudio iz kome dijagnoza za Baubyjevo stanje glasila je :“locked-in sindrom“. Pacijent je od glave do pete paraliziran, pati od afonije (gubitka glasa), bez tuđe pomoći ne može jesti, disati. Ovo bi bio medicinski opis stanja stvari. Bauby je „zatvoren u vlastitu unutrašnjost“, ali „netaknuta ti duha, s treptajima lijevog kapka kao jedinom komunikacijskom mogućnošću“. Njegova nutrina, zbog nemogućnosti govora, bila je drugima skrivena, nedostupna. Ostala mu je sačuvana sposobnost sjećanja, imaginacija, sposobnost reflektiranja doživljenih i nedoživljenih snova, prošlih odnosa i rasanaka. Ovdje nam se otvaraju razlike između dva svijeta: predmetnog i doživljajnog.

Već od Diltheya i Jaspersa i u medicini razlikuje se objašnjenje od razumijevanja. Na to ukazuju i terminološke razlike. „U engleskom jeziku terminom disease označava se bolest kao objektivni fenomen, i znači 'loše fiziološko ili duševno funkcioniranje, prema statistički standardiziranim normama', a terminom illness označava se 'subjektivan osjećaj osobe“.¹ Doživljajni svijet čovjeka – otvara se iz prve perspektive. Ovo je djelo važno jer pokazuje kako medicina ne smije ignorirati „subjektivno iskustvo“, doživljajni svijet osobe i „personalni situacijski kontekst“.

Ako se hermeneutiku ne uzima jedino i primarno u smislu metodologije „čitanja“, odnosno kao umijeće razumijevanja čovjeka, situacija, teksta, nego i kao osnovni aspekt života, na što ukazuje formulacija „Biti – egzistirati – znači razumjeti“, onda hermeneutiku ovdje shvaćamo kao onu kojoj je navlastita zadaća dovesti do govora personalno iskustvo. Etika uvijek uključuje „odnos spram drugog“, čak i „s one strane onog što bi na njemu bilo za razumjeti“, te u tom smislu uključuje, ali i nadopunjava hermeneutički pristup. Integrativno čitanje ovog biografskog romana ne dopušta strogo razdvajanje hermeneutičkog i etičkog pristupa, no u radu se iz metodoloških razloga i zbog jasnoće u drugom dijelu analitički najprije donosi pristup djelu iz hermeneutičkog, a u trećem dijelu rada pristup iz etičkog motrišta.

¹ Iris Tićac, Kritika „kulta zdravlja“ iz hermeneutičko-etičkog motrišta, *Obnovljeni život: časopis za filozofiju i religijsku kulturu*, 72(4)/2017., str. 432.

1. „Skafander i leptir“ u svjetlu Jaspersove filozofije egzistencije

Kao što smo već naznačili u uvodu, djelu ćemo pristupiti primarno iz hermeneutičko-etičkog motrišta. No, držimo potrebnim prije toga kratko predstaviti interpretaciju djela iz perspektive filozofije egzistencije. Taj nam se pristup čini plauzibilnim jer doprinos djela prepoznajemo u tome što donosi „graničnom vizurom pročišćeni doživljaj egzistencije“.

Na samom početku držimo potrebnim osvijetliti pojmovno značenje naslovljenih relata. Skafander je postao „metaforom tjelesne, odnosno životne prikovanosti“. Čović ukazuje na višeslojnost metafore skafander. „Općenito, što se bolnička stvarnost dublje i izrazitije prestrukturirala u njegov životni svijet, to su se uz metaforu skafandera naslojavala dodatna, sve apstraktnija značenja. Metaforičko značenje skafandera protegnulo se preko uzetosti tijela na tijelo uopće kao unutar- egzistencijalnu opreku duhu. Potom pak i na sasvim apstraktnu razinu u kojoj tjelesnost predstavlja trpni princip života i tvori ishodište egzistencijalne tjeskobe“.² Toj izoliranosti, samoći, zatvorenosti Bauby se mogao suprotstaviti samo na jedan način – leptirima. Rijetko se u tekstu spominje „leptir“ koji označuje „duh“ i njegove manifestacije, ideje, misli, stvaralačku fantaziju. „Time se“, prema Čoviću „upućuje na sustegnutu narav duha, na činjenicu da se prisustvo duha podudara s njegovim očitovanjima“.³ Uspostavljanje veze s izgubljenim svijetom postat će neka vrsta spasa. Ukratko, novi smisao življenja.

Dosezi biomedicinske znanosti zahvaljujući razvoju novih tehničkih mogućnosti i biotehnologije ozbiljno su „uzdrmali uvriježene stavove i poglede glede unutarnjeg smisla ljudskog života“. Dok je Baubyjeva „nutrina, zbog nemogućnosti govora, bila drugima skrivena, nedostupna“, njegov se duh njemu samome činio neuhvatljivim i neizmjerljivim. O tome svjedoči sljedeća Baubyjeva misao: „Čini se da moje misli i želje, drugima skrivene, (...) pripadaju nekim bezprostornim dubinama“.

Tekstu je moguće prići, kako to čini A. Čović pomoću kategorijalnog aparata filozofije egzistencije K. Jaspersa. Na početku i mi ćemo se osloniti na Čovićevu interpretaciju, da bi potom kao što sugerira sam naslov rada nastojali prići tekstu iz hermeneutičko-etičke perspektive. Pritom ćemo pokušati ukazati na poveznice ova dva pristupa.

² Ante Čović, Pogovor, u: Jean-Dominique Bauby, *Skafander i leptir*, Pergamena, Zagreb, 1997., str. 143.

³ Ibid, str. 144.

Ključne su dvije okosnice Jaspersove filozofije: iskustvo graničnih situacija i ideja komunikacije.

Poznato je da Jaspers smatra „granične situacije“ odlučujućim za ostvarivanje „moguće egzistencije“. Čovjekovo biti, za Jaspersa znači „biti-u-situacijama“. Situacije se mijenjaju, ali neke od njih su temeljne. To su „granične situacije“ u kojim se čovjek suočava s vlastitim granicama, sa svojom krhkošću i kontingentnošću. Pod „graničnim situacijama“ Jaspers misli na one situacije koje ukazuju čovjeku da ne može živjeti bez borbe i bez patnje, da neizbježno uzima na sebe krivicu, da mora umrijeti. Prema Jaspersu ove situacije nije moguće protumačiti, nego ih se može samo osvijetliti.

Bauby živi stanje granične situacije (patnja, borba, krivnja, smrt). Iz graničnih situacija straha, zdvajanja, teških tjelesnih i duševnih patnji, umiranja i smrti najčešće se postavljaju pitanja smisla. „Granične situacije“ karakteriziraju egzistenciju u kojoj se zrcali iskustvo života i smrti, nade i beznada, smisla i bez smisla“. ⁴ Manfred Lütz ističe kako ih „svatko doživljava u određenom trenutku života kao bolne granice svog postojanja, a način na koji ih netko prihvaća odlučujući je, na njima se odlučuje je li život egzistencijalno uspio ili ne“. ⁵ Mnogi ljudi pokušavaju ne misliti na „granične situacije“ ili ih čak izbjegavaju. S tim u svezi Lütz ističe kako bi takav pokušaj značio bijeg od sebe. No, „u konačnici takav pokušaj ne može nikada uspjeti jer se pojedinac neizbježno susreće s takvim situacijama“. ⁶ Baubyjevo djelo svjedočanstvo je važnosti načina na koji se čovjek nosi i suočava sa „graničnim situacijama“. Stoga pravo pitanje nije što je patnja, smrt, nego kako se čovjek prema njima odnosi. ⁷ A jedino čovjek se odnosi prema prolaznosti. „Skončati moraju sva živa bića koja nastanjuju zemlju, ali za 'umiranje' kadar je jedino čovjek“. ⁸

„Granične situacije“ nisu to kao činjenice života, nego tek ako za čovjeka imaju egzistencijalno značenje, a to znači za Jaspersa, ako produbljuju život osobe. Čović s pravom ističe kako je ovo djelo dovelo u pitanje „ustaljene predodžbe i koncepcije o životu uopće“. Pojmovi patnje, krivnje, smrti ne mogu sami biti etički određeni. „Što je patnja?“ nije etičko pitanje nego samo „Kako se smije djelovati spram onoga koji pati“.

⁴ Josip Oslić, *Vjera i um. Neoskolastički i suvremeni pristupi*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 2004., str. 81.

⁵ Manfred Lütz, *Užitak života. Protiv terora dijete, manije zdravlja i kulta fitnesa*, Verbum, Split, 2015., str. 140.

⁶ Ibid., str. 140.

⁷ O tome vidjeti šire: Ante Vučković, *Smislenost smrti, Crkva u svijetu*, 33(1/1888), str. 30-52.

⁸ Eugen Fink, *Osnovni fenomeni ljudskog postojanja*, Nolit, Beograd, 1984., str. 90.

Poznato je da Jaspers govori o egzistenciji kao čovjekovoj mogućnosti. Prema Jaspersu čovjek nije nikada završena nego samo „moguća egzistencija“. Ljudska egzistencija nije izolirana egzistencija. Za egzistenciju je stoga konstitutivna komunikacija. Jaspers je naglasio važnost „egzistencijalne komunikacije“ u kojoj do izražaja dolazi ljudsko pravo ja, za razliku spram površne komunikacije koja ostaje na razini puke opstojnosti i u kojoj se ja ne realizira. Mogli bismo reći da je čovjek biće koje je određeno za komunikaciju. Prema Jaspersu sve što jesmo , jesmo u komunikaciji, u njoj se ostvaruje prava ljubav i istina. Upravo „na području odnosa s drugima, dakle, s osobama i svijetom oko sebe, osoba otkriva svoje temeljno intrinzično kao esse ad alterum.“⁹

Čak i ako se u životu čovjeku sruši sve što mu je predstavljalo vrijednost, ono što preostaje jesu ljudi s kojima može biti u komunikaciji. Bauby je bolno doživljavao svoju nemogućnost da sudjeluje u životu drugih, te je u uspostavljanju komunikacije pomoću ortofonije vidio spas. Upravo ono što je Baubyju u njegovu stanju bilo onemogućeno, bit će poticajem i razlogom da „napiše“ ovo djelo.

Poznato je da je čovjek biće koje tek u relaciji s drugim može sebe ostvariti. Istaknula je to filozofija dijaloga, kao i fenomenologija intersubjektiviteta koja ističe kako je subjektivitet uvijek već i intersubjektivitet. No, samo one relacije u kojima se ostvaruje pravo zajedništvo ujedno su i one u kojemu se osoba ostvaruje.

Egzistencijalno značenje komunikacije posebno upečatljivo opisuje Bauby sljedećim riječima:

“Nedjelja je. Užasavajuća nedjelja kada, ne bude li na nesreću nikakvih posjeta, tromo nizanje sati neće prekinuti nikakav događaj. Ni kinezica, ni ortofonist, ni psihić. Prolazak kroz pustinju s jutarnjom toaletom još oskudnijom nego obično, kao jedinom oazom(...) Nedjelja. Proučavam knjige nagomilane na prozorskoj dasci, postale su mala, prilično nekorisna biblioteka jer danas mi nitko neće doći čitati: Seneka, Zola, Chateaubriand, Valery, Larbaud, svi su tu, metar od mene, nemilosrdno nedohvatljivi“.¹⁰

⁹ T.Matulić, *Bioetika*, str. 258.

¹⁰ J.-D. Bauby, *Skafander i leptir*, str. 105.-106.

2. Hermeneutički pristup djelu „Skafander i leptir“

Hermeneutičko razumijevanje polazi od iskustvenog susreta s drugim u njegovoj ne prevladivoj drugosti. Što se događa kada liječnikovo razumijevanje nailazi na granice? Etika uvijek uključuje „odnos spram drugog“, čak i „s one strane onog što bi na njemu bilo za razumjeti“, te u tom smislu uključuje, ali i nadopunjava hermeneutički pristup. Kao personalan susret, susret „dva različita stava, i životnih svjetova, liječnika i pacijenta“¹¹ – razgovor služi „humanizaciji odnosa između fundamentalno nejednakih“, on zahtijeva „usmjerenost na osobu kao cjelinu“, on „ostaje postojani korektiv“ objektivacije osobe, svođenja na biološke datosti i „na 'slučaj““. „Upravo kod tretmana kroničnih bolesnika konačno kod praćenja umirućih uvijek se iznova podsjećamo da je pacijent osoba, a ne 'slučaj““. ¹²

Mnoga mjesta u Baubyjevom djelu potvrđuju pristupe hermeneutičara prema kojima medicina kao praksa nije samo znanost nego primarno razumijevanje i dijalog. Ako se bolest ne razumije samo u terminima biomedicinskih datosti, tada liječnik treba razviti razumijevanje pacijentovih misli, osjećaja i životnog svijeta. Intersubjektivni odnosi priznanja temeljni su za inkluzivnu etiku, dakle onu koja ne isključuje nikog. Baubyjevo iskustvo poučno je i za otklanjanje „kulta“ zdravlja i odnos prema bolesti i bolesnom čovjeku. Bolesni ljudi nisu neka „zasebna kategorija“, nego osobe koje svoju egzistenciju žive u jednoj specifičnoj dimenziji. S pravom Gadamer ukazuje na to da bolest pogađa čovjekov život u cjelini. „Ona pogađa način na koji se ophodimo prema drugima, kako doživljavamo sebe, način na koji smo uključeni u socijalne odnose, u relevantne životne svjetove kao što su obitelj, susjedstvo, prijateljstvo (...)“¹³ Gadamer liječničko umijeće karakterizira dvama pojmovima: razgovor i tretman. Pritom ističe kako i sam razgovor spada u tretman. Razgovor je usmjeren na „osobu kao cjelinu“ i štiti od svođenja pacijenta na puki „slučaj“.

Posebnu relaciju Bauby je ostvario sa Sandrinom, ortofonistkinjom koju naziva „anđelom čuvarem“. Ona je „uvela komunikacijski kod bez kojeg bih bio odrezan od svijeta“.¹⁴ Ortofonija „je umjetnost vrijedna toga da je čovjek upozna. Ne možete ni zamisliti kakvu

¹¹ Fredrik Svenaeus, *Gadamerian Hermeneutics of Medicine: A Phenomenology of Health and Illness*, str. 175.

Citirano prema: I. Tićac, *Kritika 'kulta' zdravlja iz hermeneutičko-etičkog motrišta*, str. 434.

¹² H.-G. Gadamer, *Verborgenheit der Gesundheit*, str. 130.

¹³ Iris Tićac, *kritika 'kulta' zdravlja iz hermeneutičko-etičke perspektive, Obnovljeni život*, str. 432.

¹⁴ Jean-Dominique Bauby, *Skafander i leptir*, Pergamena, Zagreb, 1997., str. 46.

gimnastiku nesvjesno činite jezikom, proizvođači zvukove francuskog. Trenutno se ubijam s 'l', bijedni glavni urednik koji više ne zna artikulirati ni ime vlastitog časopisa. U povijesne dane, između dviju jakih navala kašlja, dođem do daha i nađem snage da ozvučim nekoliko fonema. Sandrine je na moj rođendan uspjela da razumljivo izgovorim abecedu. Nisam mogao dobiti ljepši poklon. Nekim muklim, pradavnim glasom, čuo sam iz ništavila iščupanih dvadeset i šest slova. Od te iscrpljujuće vježbe učinilo mi se da sam spiljski čovjek koji upravo otkriva jezik¹⁵. Baubyjeve misli nas na vrlo dojmljiv način podsjećaju na važnost govora i jezika kao pretpostavke sudjelovanja u drugom. Ovdje se potvrđuje da govor ima i subjektivno značenje utoliko što se u njemu „pojedinač legitimira ne samo kao član određene društvene i kulturne zajednice nego i kao osoba. On je simbolička funkcija ljudskog duha bez koje ne bi bilo 'refleksivne misli' (Herder)“¹⁶.

Bauby svojim osobnim primjerom pokazuje da je podjela na nekvalitetan život, manje kvalitetan i kvalitetan život, izrazito neetična i nehumana, te da si nitko ne može uzeti pravo da o tome prosuđuje.¹⁷ No, ipak mnogi bi Baubyjevo stanje okrutno označili kao vegetirajuće.

O tome govori i sljedeći odlomak iz Baubyjeva djela:

„U kavani Flore, jednome od glavnih tabora pariškog snobizma odakle tračevi polijeću kao golubovi, moji bližnji čuli su razgovor nepoznatih naklapala vođen gurmanskim užitkom lešinara koji su otkrili gazelu razderana trbuha. 'Znaš da se B. pretvorio u povrće? Rekao je jedan. – Jasno, čuo sam. Povrće, da povrće“ (...). Želim li dakle dokazati da je moj intelektualni potencijal i dalje nadmoćniji od potencijala biljke kozja bradica, ne mogu računati ni na koga osim sebe“¹⁸.

I dok bi mnogi Baubyjevo stanje označili kao „vegetativno“, Bauby ne želi biti tretiran kao da je „mrtav“, te nalazi snage suprotstaviti se tome.

Baubyjevo iskustvo donosi važne uvide relevantne i za rasprave o eutanaziji. On pokazuje da se vrijednost života ne može poistovjetiti s kvalitetom života i da je i u takvom stanju u kakvom se on nalazi, moguć pozitivan stav prema životu. O tome dojmljivo govore sljedeće

¹⁵ Ibid., str. 45.

¹⁶ Nikola Skledar, *Osnovni oblici čovjekova duha i kulture. Uvod u antropologiju (II.dio)*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 1998., str. 25.

¹⁷ Vidjeti o tome šire: Ljiljana Zergoller-Čupak, „Etika i medicinska genetika“, u: Ante Čović (ur.), *Izazovi bioetike*, Pergamena, Zagreb, 2000., str. 223-240., ovdje, str. 236.

¹⁸ J.-D.Bauby, *Skafander i leptir*, str. 88.

Baubyjeve misli: „Odbivši besramni jogging-stil koji mi je preporučila kuća, nosim svoje prnje ostarjelog studenta. Kao i kupka, stara odjeća mogla bi otvoriti bolne putove u sjećanju. No radije u njoj vidim simbol života koji se nastavlja. I dokaz da još želim biti ja“.¹⁹

Ove Baubyjeve misli poticajne su i za rasprave o identitetu. Vidimo da se kod pitanja o identitetu ne radi samo o numeričkom, nego i socijalnom i narativnom identitetu. Perspektiva prve osobe, iskustvo, ukazuje na značenje identiteta u smislu personalnog odnosa, odnosno razumijevanja sebe samog. Na taj biografski identitet sigurno utječu i drugi.“Po sebi je razumljivo da ono što priznajemo i prepoznajemo kao osobni identitet, zahtijeva poštovanje i zaštitu, međutim, to isto podrazumijeva, unutar hermeneutičkog modela promišljanja, ne svođenje osobnog identiteta na nekakvu puku fizičku supstanciju. Naime, riječ je o subjektu, osobi“.²⁰

Umjesto prepuštanju rezignaciji, Bauby govori o „novom životu“:

„Osmog lipnja navršit će se šest mjeseci otkako je počeo moj novi život“.To je zahtijevalo Baubyjevu borbu sa samim sobom. Iz motrišta egzistencijalne analize „biti-osoba“ izražava se kroz sposobnost samodistanciranja i samotranscendiranja. Samodistanciranje dolazi do izražaja u dijelu u kojemu Bauby razmišlja o kazališnom komadu kojega će jednog dana možda napisati na temelju svog iskustva:“Gospodin L., obiteljski čovjek u punoj snazi, uči živjeti u bolničkoj sobi, s locked-in sindromom, posljedicom teškog kardio-vaskularnog udara. Komad je priča o pustolovinama gospodina L. U medicinskom svijetu i razvoju njegovih odnosa sa ženom, djecom, prijateljima i suvlasnicima ugledne novinske agencije u kojoj je bio jedan od utemeljitelja. Ambiciozan i bolje rekavši ciničan, dotad ne pretrpjevši poraza, gospodin L. izučava patnju, gleda kako se ruše sve sigurnosti kojima je bio opasan i otkriva da su mu bližnji stranci“.²¹ Upravo kada se čovjek nađe u situaciji poput Baubyjeve bolno otkriva koje su mu osobe bile istinski prijatelji. Tako doznajemo da je žena od koje se razveo dolazila sa njihovo troje djece redovito u posjet, dok mu je aktualna životna partnerica poručila kako će ga se radije sjećati onakvog kakav je bio dok je bio zdrav.

Bauby detektira i odnose u kojima dolazi do izražaja tek , gotovo „mehanička“ učtivost koja u određenim situacijama poput Babyjeve može biti groteskna. O tome svjedoče sljedeće Baubyjeve misli: „Svaki dan poslije seanse vertikalizacije jedan bolničar odvodi me iz kinezi

¹⁹ J.-D. Bauby, *Skafander i leptir*, str. 23.

²⁰ T.Matulić, *Bioetika*, str. 252.

²¹ J.-D.Bauby, *Skafander i leptir*, str. 61.

dvorane i parkira kraj kreveta, čekajući da stignu pomoćni njegovatelji i polegnu me. I svaki dan, jer je podne, isti mi bolničar namještenom veselošću uputi 'dobar tek', završavajući službu do sutra. Jasnog da to izgleda kao 15. kolovoza zaželjeti 'sretan Božić' ili 'laku noć' uslijed bijela dana²².

Baubyjeva promišljanja poučna su i za čovjekov odnos spram tijela i tjelesnosti. Čovjek je tjelesno i „iznad-tjelesno biće“. Biti osoba znači postojati kao utjelovljeni duh i oduhovljeno tijelo u isto vrijeme i na istom mjestu.²³ Situiranost u tijelu joj omogućuje povezanost sa prostorom, vremenom, odnosom prema drugima. No, danas nije moguće ne uočiti da živimo u eri tzv. kulture tijela. Moderan čovjek „brine se za tijelo ne samo zato jer bez njega ne može postojati (...) nego zbog samog tijela, ne zbog egzistencijalne potrebe nego potrebe estetike, užitka...“.²⁴ To je ujedno izazov za etičku prosudbu. S tim u svezi Čović ističe kako „Skafander i leptir, povezani u opreku, metaforički izražavaju, egzistencijalnu podvojenost duha i tijela, dok u impliciranoj metafizici života označavaju trpni i djelatni princip“. Posebice je snažna „scena oblačenja“ u kojoj je Bauby „kontrastiranjem tih principa“ do krajnosti „doveo unutarnju napetost u obuhvatnom krugu egzistencije“.

Dok je Baubyjev „lutajući duh“ čak pravio na tisuće planove: roman, putovanja, kazališni komad, scena oblačenja koju Bauby opisuje vrlo dojmljivo dovodi do izraza „trpljenje“ : „Poslije duge, najlonske žute košulje, zapravo bih se sa zadovoljstvom opet bio našao u kariranoj košulji, starim hlačama i iznošenoj majici da se oblačenje nije pretvorilo u moru. Odnosno navlačenje, nakon toliko usukivanja, na ovo mlitavo i nekoordinirano tijelo koje mi pripada još samo po tome što zbog njega trpim“.²⁵

Ovdje nam Baubyjevo iskustvo jasno potvrđuje da je čovjek daleko više od bića koje posredstvom biološkog organizma postoji u svijetu. Čovjek „svojim umnim i duhovnim sposobnostima može nadilaziti i stvarno nadilazi svoju realnu biološku određenost“.²⁶ Ovdje nam nije moguće ulaziti u promišljanje složenog odnosa duše i tijela jer bi to prekoračilo svrhu i okvir rada. Tek možemo istaknuti da Baubyjevo iskustvo potvrđuje poznatu Kierkegaardovu misao prema kojoj je čovjek odnos (duše i tijela) koji se odnosi spram sebe samog. Baubyjevo iskustvo svakako bi moglo poslužiti i kao kritika mnogim danas raširenim

²² Ibid., str. 41.

²³ T. Matulić, *Bioetika*, str. 259.

²⁴ Josip Grbac, *Kršćanska etika u ozračju svakodnevnice*, „Josip Turčinović“, Pazin, 2003., str. 88.

²⁵ J.-D. Bauby, *Skafander i leptir*, str. 14.

²⁶ Tonči Matulić, *Oblikovanje identiteta bioetičke discipline*, Glas Koncila, Zagreb, 2006., str. 186.

redukcioniističkim tendencijama koje leže u temelju slike čovjeka. Ovdje možemo izdvojiti redukcionizam pod utjecajem prirodznanstvenog i tehničkog razvoja koji dolazi do izražaja posebice u tzv. teoriji identiteta duha i mozga (mind-brain identity theory).

Baubyjevo iskustvo govori snažno u prilog tome da čovjek ne bi smio biti shvaćen u puko objektivizirajućem smislu kao predmet medicinskog djelovanja, nego kao jedinstvena cjelina koja se uskraćuje svakoj dualističkoj orijentaciji.

Kao što smo pokazali u ovom dijelu rada, mjesta u Babyjevom djelu potvrđuju pristupe hermeneutičara prema kojima medicina kao praksa nije samo znanost nego primarno razumijevanje i dijalog. Ako se bolest ne razumije samo u terminima biomedicinskih datosti, tada liječnik treba razviti razumijevanje pacijentovih misli, osjećaja i životnog svijeta. Riječju, od liječnika se zahtijeva da „razvije umijeće razumijevanja“.No, kako misliti ophođenje s drugošću drugoga? U promišljanju odgovora na ovaj upit nezaobilazan je etički pristup.

3. Etički pristup djelu „Skafander i leptir“

Kao što smo pokazali u prvom dijelu rada u kojemu smo analizirali Baubyjevo djelo pomoću kategorijalnog aparata filozofije egzistencije K. Jaspersa, pojmovi patnje, krivnje, smrti ne mogu sami biti etički određeni. „Što je patnja?“ nije etičko pitanje, nego samo „Kako se smije djelovati spram onoga koji pati“. Etičko pitanje otvara nam se tek u relaciji s drugim.

Baubyjevo iskustvo poučno je za otklanjanje „kulta“ zdravlja i odnos prema bolesti i bolesnom čovjeku.

Kako misliti ophođenje s drugošću drugoga? Baubyjevo djelo donosi opis različitih odnosa.

Kao što smo već naglasili, posebnu relaciju Bauby je ostvario sa Sandrinom, ortofonistkinjom koju naziva „anđelom čuvarem“.

Kao što je Bauby bolno doživljavao svoju nemogućnost da sudjeluje u životu drugih, te je u uspostavljanju komunikacije pomoću ortofonije vidio spas, nije moguće ne uočiti da ima ljudi koji iako ne trpe od takve nemogućnosti, ipak pokazuju da su zapriječeni u sudjelovanju u Baubyjevu „novom životu“. To posebice dojmljivo i potresno opisuju sljedeće Baubyjeve misli:

„Kad sam došao k svijesti, toga jutra koncem siječnja, nagnut nada mnom neki mi je čovjek iglom i koncem šivao desni kapak kao da krpa čarape. Uhvatio me nerazumni strah. Što ako mi oftamolog u zanosu zašije i lijevo oko, jedinu vezu s onime vani, jedini otvor u samici, okno na skafanderu? (...) Ispravnim okom umnožio sam upitne znakove, ali tip ipak nije znao čitati iz pogleda, iako je po cijele dane pretraživao tuđe zjenice. Bio je to prototip Baš-mebriga doktora, arogantan, bahat, ohol (...) Ionako slabo razgovorljiv s većinom bolesnika, s fantomima moje vrste bio je odrješito trenutačan, ne trošeći slinu ni za najmanje objašnjenje“.²⁷ Ovdje se problem ne sastoji samo u tome što Bauby nije bio informiran o nužnosti ovog zahvata zbog gnojne rožnice, nego stoga što ga je liječnik ne trudeći se uspostaviti nikakvu komunikaciju, ostavio u osamljenosti i izolaciji.

Ova Baubyjeva „ispovijest“ ukazuje i na to da stručna izobrazba liječnika iako nužna, nije dostatna posebice kada se radi o ophođenju s osobama u situacijama u kakvoj se našao Bauby.

²⁷ Ibid., str. 60.

Medicina se suprotstavlja jednoznačnoj podjeli na diskurse. Ona jest prirodna znanost, ali ona je ujedno praktična znanost, i znanost odnosa. Svrha medicinskog tretmana nije utjecati samo na jedan dio ljudske anatomije, već na pacijenta u cjelini.

Mnogi autori koji se bave pitanjem liječničkog etosa ističu važnost filozofije, socijalnih znanosti, slikarstva, književnosti u izobrazbi liječnika. Važnost estetskog iskustva „može pomoći da čovjeka gledamo u oči, ne kako bi se u njima zrcalili, nego kako bi ih čuli govoriti“.²⁸ Dobar liječnik trudi se razumjeti i s one strane riječi. „Vidjeti ljudsko, opažanje je nijansi. (...) Posebice nijanse, u kojima se čovjek izražava i u kojima djeluje, pokazuju ga (...) u svjetlu u kojemu se činjenje i trpljenje, aktivnost i pasivnost jedva razlikuju“.²⁹ Ovdje bi prikladno bilo poći od Levinasove etike Drugog i načela odgovornosti za Drugog koja „trajno potiče čovjeka da Drugog stavi ispred sebe“.³⁰ Kada Levinas za Drugog kaže kako se pojavljuje kao Lice, tada to čini kako bi naglasio drugost Drugoga, njegovu neraspoloživost. Licem se ne može raspolagati kao sa „stvari“, niti ga reducirati na „bezlično se“. Tako i Bauby ne bi smio za liječnika biti tek jedan od anonimnih pacijenata – „slučajeva“.

Intersubjektivni odnosi priznanja temeljni su za inkluzivnu etiku, dakle onu koja ne isključuje nikog. Upravo ovdje nam se pokazuje uska povezanost hermenutike i etike. Naime, nastavljajući na usku svezu između razumijevanja i priznanja filozofska hermeneutika usmjerava svoju pozornost ne samo na „interpretaciju teksta“, nego nadilazeći ju i na etičko držanje i međuljudsko razumijevanje.

Gadamer i Dörner na tragu Levinasove etike i medicinske antropologije Viktora von Weizsäckera, skrenuli su pozornost na to da liječnički poziv zahtijeva temeljno držanje brige i djelovanje »polazeći od drugoga«, i to ne bilo kojeg drugoga, nego »zadnjega«. Liječnik koji želi odgovoriti toj zadaći, ne može se osloniti jedino na prirodoznanstvene objektivirajuće nalaze. On treba svoju pozornost usmjeriti na osobu u cjelini, njezin doživljajni svijet, a ne samo na njezinu bolest. To zahtijeva od liječnika promjenu perspektive, pasivno i strpljivo samoograničenje na praćenje i slušanje, što je pretpostavka da pacijent pronađe svoj put i pokuša ispričati svoju povijest iznova, a ne da bude izručen osamljenosti i 'nutarnjemu monologu'«.

²⁸ H.Luther, *Subjektwerdung zwischen Schwere und Leichtigkeit – (auch) eine ästhetische Aufgabe?*, citirano prema: Klaus Dörner, *Der gute Arzt. Lehrbuch für der ärztlichen Grundhaltung*, Schattauer Verlagsgesellschaft, Stuttgart, 2001., str.291.

²⁹ Hartwig Wiedebach, *Pathische Urteilskraft*, Verlag Karl Alber, Freiburg/München, 2014., str. 20.

³⁰ Josip Oslić, *Etika Drugog Emmanuela Levinasa*, *Bogoslovska smotra*, 71(1/2001), str. 17-54., ovdje str. 28.

Da i naši iskazi, konvencionalno izgovorene rečenice mogu biti tumačene kao djelovanje koje otkriva stav ili „maksimu“ onog koji ih izgovara svjedoči sljedeći Baubyjev opis:

„Svaki dan poslije seanse vertikalizacije jedan bolničar odvodi me iz kinezi dvorane i parkira kraj kreveta, čekajući da stignu pomoćni njegovatelji i polegnu me. I svaki dan, jer je podne, isti mi bolničar namještenom veselošću uputi 'dobar tek', završavajući službu do sutra. Jasno da to izgleda kao 15. kolovoza zaželjeti „sretan Božić“ ili „laku noć“ uslijed bijela dana.“³¹ Iz etičkog motrišta bolničarev odnos može se tumačiti ne samo kao odsustvo takta i neprimjerenost, nego upravo zbog nedostatka pozornosti i osjećaja za primjerenu riječ, kao ne etičan.

Na ovom mjestu bilo bi uputno podsjetiti se na poznatu Kantovu formulaciju kategoričkog imperativa: „Djeluj tako da čovječstvo u vlastitoj osobi i osobi svakog drugog tretiraš ujedno i kao svrhu, a nikada kao puko sredstvo“. Zakazivanje priznanja osobe kao svrhe očituje se u nedostatku poštovanja u međusobnom ophođenju. U ekstremnim slučajevima ono se očituje kao potpuno poricanje statusa osobe kao što je prisutno u onih koji su o Baubyju govorili kao o „povrcu“, biljci.

Ovdje nam se čini primjerenim podsjetiti na poznati Kantov govor o dostojanstvu ljudske osobe. Poznato je da Kant ističe kako dostojanstvo predstavlja vrijednost koja „nema cijene“ i „nema ekvivalenta“, riječju koju nije moguće usporediti ni sa kojom drugom vrijednošću:

„U carstvu svrha ima sve cijenu ili dostojanstvo. Na mjesto onoga što ima cijenu, može se postaviti i nešto drugo kao ekvivalent. Što je naprotiv uzvišeno iznad svake cijene, dakle što ne dopušta ekvivalenta, to ima dostojanstvo“.³²

Kada je riječ o Baubyjevom stanju to znači da shvaćanje čovjeka kao osobe „isključuje poistovjećivanje ljudskog dostojanstva s kvalitetom biološkog stanja ljudskog organizma.“³³ No, čak i tada kada se čovjeka promatra kao biološki organizam, on ne smije biti „o-ne-čovječen“. „Na bolesničkom krevetu pokazuje se paradigmatički izrazito značenje koje relacija ima za individualnu egzistenciju“, a Bauby to opisuje na sljedeći način: „Kao i disati,

³¹ J.-D. Bauby, *Skafander i leptir*, str. 41.

³² Immanuel Kant, *Osnivanje metafizike čudoređa*, Feniks, Zagreb, 2003., str. 56.

³³ Tonči Matulić, *Oblikovanje identiteta bioetičke discipline*, Glas Koncila, 2006., str. 186.

imam potrebu biti uzbuđen, voljeti i diviti se“.³⁴ Posebno značajna relacija jest relacija prijateljstva. Pisma prijatelja, piše Bauby, „daju neki smisao satima koji prolaze“.³⁵

Baubyjeva „egzistencijalna situacija“ takva je da u svih sudionika izaziva jake i različite emocije: strah, tuga, suosjećanje, užas. Jedno od najdojmljivijih Baubyjevih zapažanja jest ono kojim izražava svoj stav spram užasa kojega vidi u očima svog prijatelja Vincenta. Očekujući posjet, u mislima on prati svog najboljeg prijatelja na njegovu putu iz Pariza ka bolnici u Berku: „Evo Vinceta na ulazu u Berek i, kao i svi, načas se tjeskobno pita koga vruga je uopće došao ovamo.(...) Vincetov auto uvlači se na bolničko parkiralište. Sunce blješti. Sada posjetiteljima treba snage da, stisnuta grla, prijeđu i zadnjih nekoliko metara koji me dijele od svijeta: staklena automatska vrata, lift broj 7 i užasni bolnički hodničić do sobe 119. Kroz poluotvorena vrata vide se samo nepomične i za krevet prikovane figure koje je sudbina bacila na granice života. Po tom prizoru nekima postane zraka. Moraju se najprije malo izgubiti da bi k meni stigli čvršćeg glasa i bistrijih očiju. Kad konačno uđu, reklo bi se ronoci bez daha. Ima i onih koji su onemoćali tu, pred mojim pragom: vratili su se istim putem sve do Pariza. Vincent kuca i ulazi potpuno tiho. Toliko sam se naviknuo na tuđe poglede da u njima jedva i primjećujem sitno svjetlucanje užasa.“³⁶

Čović s pravom kaže kako je „pitanje da li bi u Baubyjevu svijetu užasa uopće bilo, kada ga svijet drugih ne bi onamo reflektirao“.³⁷ Naime, i Bauby je „u svom svjetlokrugu osjećao užas, ali to nije bio izvorni užas koji bi proizlazio iz svijesti o vlastitom stanju, nego induciranje užasavanja pred našom slikom o njegovom stanju, u kojoj je tonalitet užasa, uza sav napor, nemoguće do kraja prigušiti“.³⁸

Ključno pitanje koje nam postavlja Baubyjevo djelo: Koji je smisao i vrijednost ljudskog života?

Kada govorimo o dostojanstvu ljudskog života mislimo na objektivnu i intrinzičnu vrijednost. Dok Bauby u mislima prati Vincentov dolazak, prizori se isprepliću sa sjećanjima na zajedničke doživljaje, od kojih se ključnim pokazuje događaj vezan uz propušteno kladenje na konjskim utrkama. „Bila je lijepa zimska nedjelja, plava, hladna i suha, i jurili smo u Vincennes. Nismo bili kladioničari, ni jedan, ni drugi, ali izvjestitelj s trka cijenio nas je

³⁴ J.-D., Bauby, *Skafander i leptir*, str. 60.

³⁵ Ibid., str. 61.

³⁶ Ibid., str. 99.

³⁷ Ante Čović, Pogovor, u: J.-D., Bauby, *Skafander i leptir*, str. 148.

³⁸ Ibid, str. 146.

dovoljno da bi nas u hipodromskom restoranu obradio i odao nam tajnu Sezama koji otvara vrata tajnovitog svijeta trka: vijest o ishodu. Prema njegovim riječima bila je to gotova stvar, čisto jamstvo. Mithra-Grandchamp procijenjen je na dvadeset prema jedan, što je obećavalo lijepi mali dobitak, više nego ikakva sigurna investicija³⁹. No, Vincent i Bauby su zakasnili, „šalter za okladu zatvorio nam se pred nosom“, a konj imenom Mitra- Grandchamp je pobijedio. „Da budem iskren bio sam zaboravio na Mithru-Grandchampa. Uspomena na tu priču vratila mi se u sjećanje upravo u ovom času, ostavljajući za sobom dvostruko bolan trag. Nostalgiju za prošlošću i žaljenje zbog propuštenih prilika“. Mithra Grundchamp postao je za Baubya simbol svega onog što je propustio u životu.“Mitra-Grandchamp su žene koje nismo znali voljeti, prilike koje nismo htjeli ščepati, trenutci sreće koje smo pustili da otrpnu⁴⁰. Ovo Baubyjevo iskustvo potvrđuje tezu mnogih filozofa da „ars moriendi, (...) nije prije svega umijeće umiranja, nego je umijeće življenja – u hrabroj svijesti o neizbježnosti smrti“⁴¹. Bauby ovim poručuje da je važno prepoznati u životu prave vrijednosti, kao što prijateljstvo i ljubav i angažirati se za njihovo ostvarenje. Ako bi smisao života bio očuvan samo kada je čovjek u stanju aktivno izvršavati djelovanja, ostvarivati planirane projekte i aktivno voditi svoj život, tada nas ne bi čudio iskaz prema kojoj bi kao zadnja mogućnost morao stajati dobrovoljni rastanak od života. No, Baubyjevo iskustvo uvjerljivo govori protiv takvog nehumanog i pogrešnog stava spram vrijednosti ljudskog života. S tim u svezi valja podsjetiti još jednom da je čovjek kontingentno biće i da „smrt nije umiranje, i bavljenje umiranjem nije bavljenje smrću, nego bavljenjem životom umirućih“⁴².

³⁹ J.-D-Bauby, *Skafander i leptir*, str. 97.

⁴⁰ Ibid., str. 100.

⁴¹ M.Lütz, *Užitak života*, str. 181.

⁴² A. Vučković, *Smislenost smrti*, str. 39.

Z a k l j u č a k

Kao što smo naznačili u uvodnom dijelu rada, glavna je nakana rada bila analizirati i interpretirati roman Jean-Dominique Baubyja iz hermeneutičko-etičkog pristupa. Ovo je djelo, zapravo biografski roman, osobno svjedočanstvo pacijenta kojemu je nakon doživljenog kardiovaskularnog udara i buđenja iz kome dijagnosticirano stanje danas poznato pod nazivom „locked-in-sindrom“. Ovo je djelo važno jer pruža uvid u nutarnje iskustvo osobe pogođene tim sindromom, što je rijetkost, jer su takvi pacijenti potpuno paralizirani, oduzeta im je moć govora, i u cijelosti su upućeni na tuđu pomoć. Dok bi mnogi očekivali da će Jean-Dominique Bauby zbog svog stanja podleći resignaciji i želji da prekine svog život, ovo djelo, unatoč tome što opisuje njegove nutarnje borbe, moglo bi se prije čitati kao „oda prijateljstvu“ i „ljubav prema životu“, kako je to dobro primijetio novinar njemačkog časopisa „Frankfurter Allgemeine Zeitung“ u svojoj recenziji filma koji je snimljen prema Baubyjevom biografskom romanu. Ovo nas djelo suočava s pitanjem vrijednosti i smisla života. U vremenu koje obilježava tendencija potiskivanja smrti, umiranja, patnje, starenja, Baubyjevo djelo suočava nas s pitanjem vrijednosti i smisla života i podsjeća da briga za slabe i nemoćne bitno spada u naše biti-čovjek.

Popis literatura:

Primarna literatura:

Bauby, Jean – Dominique Skafander i leptir, Pergamena, Zagreb, 1997.

Sekundarna literatura:

Jaspers, Karl, Filozofija egzistencije, Prosveta, Beograd, 1973.

Matulić, Tonči, Bioetika, Glas Koncila, Zagreb, 2001.

Čović, Ante, Etika i Bioetika, Pergamena Zagreb, 2004.

Članci:

Eugen Fink, Osnovni fenomeni ljudskog postojanja, Nolit, Beograd, 1984.

Ante Vučković, Smislenost smrti, Crkva u svijetu, 33(1/1888)

Nikola Skledar,. Osnovni oblici čovjekova duha i kulture. Uvod u antropologiju (II.dio), Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 1998.,

Ljiljana Zergoller-Čupak, „Etika i medicinska genetika“, u: Ante Čović (ur.), Izazovi bioetike, Pergamena, Zagreb, 2000.

H.Luther, Subjektwerdung zwischen Schwere und Leichtigkeit – (auch) eine ästhetische Aufgabe?, citirano prema: Klaus Dörner, Der gute Arzt.Lehrbuch für der ärztlichen Grundhaltung, Schattauer Verlagsgesellschaft, Stuttgart, 2001.

Fredrik Svenaeus, Hermeneutics of Medicine in the Wake of Gadamer, str. 416. O tome vidjeti i: Fredrik Svenaeus, The Hermeneutics of Meicine and the Phenomenology of Health.Steps Towards a Philosophy of Medical Practice, Kluwer, Dordrecht, 2001.

Josip Oslić, Etika Drugog Emmanuela Levinasa, Bogoslovska smotra, 71(1/2001)

Immanuel Kant, Osnivanje metafizike čudoređa, Feniks, Zagreb, 2003.

Josip Grbac, Kršćanska etika u ozračju svakodnevnice, „Josip Turčinović“, Pazin, 2003.

Josip Oslić, Vjera i um. Neoskolastički i suvremeni pristupi, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 2004.

Tonči Matulić, Oblikovanje identiteta bioetičke discipline, Glas Koncila, Zagreb, 2006.

Hartwig Wiedebach, Pathische Urteilskraft, Verlag Karl Alber, Freiburg/München, 2014.

Manfre Lütz, Užitek života. Protiv terora dijete, manije zdravlja i kulta fitnesa, Verbum, Split, 2015.

Iris Tićac, Kritika „kulta zdravlja“ iz hermeneutičko-etičkog motrišta, Obnovljeni život: časopis za filozofiju i religijsku kulturu, 72(4)/2017.